

דון סקורצ'בסקי ודן סטון

"הייתי רשמקול. הייתי תיבת דואר": הראיונות של יאן קרסקי*

יאן קרסקי (Jan Karski), חבר המחתרת הפולנית ושליח הממשלה הפולנית הגולה, נכנס בחשאי בשנת 1942 לגטו ורשה ולמחנה המעבר איזביצה (Izbica) כדי לצפות בסבל שם. לאחר שתיעד בקפידה את ביקורו נסע בעולם וסיפר למנהיגיו על הדברים שהיה עד להם. קרסקי הוא אחד העדים החשובים ביותר למה שקרה ליהודים בזמן השלטון הנאצי. ידוע שבפעולותיו למען היהודים בפולין התייסר בייסורי גוף ונפש, וחוויותיו תועדו שוב ושוב – בייחוד בסרטו של קלוד לנצמן "שואה". עם זאת, עד היום לא נעשה שום מחקר השוואתי על הראיונות של קרסקי לשני ארכיוני שואה מרכזיים: ארכיון פורטונוף בייל (1987) והארכיון להיסטוריה חזותית של קרן השואה של אוניברסיטת דרום קליפורניה (1995). באיזו מידה הגרסאות של קרסקי לסיפורו ההרואי נבדלות זו מזו? כלום יש לשאלה זו חשיבות? מה המקרה הזה מלמד אותנו על "עדויות ידוענים" על השואה? במאמר שלהלן אנחנו מתחקים על השינויים שחלו בנרטיב שואה מוכר כדי להראות איך אפילו סיפור מבוסס מאוד, שמורכב משלושה סיפורים קטנים מבוססים מאוד, משתנה במידה ניכרת בהתאם למוסד הארכיוני שגובה את העדות ובהתאם למראיין שעורך כל ריאיון. חקירתנו מדגימה את השפעות הארכיון על עדויות שבעל-פה ועל היסטוריה נרטיבית. כל עדות שבעל-פה נתונה תמיד להשפעות אלו, אבל הן ברורות במיוחד אצל מרואיינים ידועי שם כמו קרסקי, שהעידו כמה פעמים בהקשרים שונים.

חקירתנו פותחת בראיונות שנתן קרסקי לקלוד לנצמן לסרט "שואה". לאחר מכן אנחנו פונים לריאיון שנתן קרסקי ללורנס לנגר ב-1987 לארכיון פורטונוף בייל ולריאיון שנתן לרְגֵי פיירסטון (Firestone) ב-1995 לארכיון קרן השואה של אוניברסיטת דרום קליפורניה. אנחנו בוחנים איך היחסים בין קרסקי ובין המוסד שבמסגרתו נערך הריאיון והמראיינים שראיינו אותו משפיעים על מידת העקביות של זיכרונותיו ובאיזה שלב נראה שהם משתנים בהתאם להקשר של הריאיון. אנחנו טוענים במאמר זה ש"עדות הידוענים" של קרסקי מדגימה איך אפילו סיפורים מוכרים מאוד של ניצולי שואה מושפעים במידה רבה מן המסגרות המוסדיות המכנסות ומתעדות את סיפורי השואה.

הדרך שבה זוכרים מאורעות תלויה במסגרת המוסדית, החברתית והתרבותית שבה הזיכרונות מעוצבים ומסופרים. עשרות מחקרים על עדויות שואה שעברו דיגיטציה חתרו בשלושת העשורים האחרונים לבחון את עיצוב הזיכרון התרבותי בעדויות בשתי דרכים. דרך אחת, שביטוייה המוצלחים ביותר הם המחקרים של דורי לאוב, קתי קארוט ודנה אמיר,¹

* אנו מודים למדי וייט על הערותיה המועילות ביותר לטייטה מוקדמת של מאמר זה. אנו מודים גם לקוראים מטעם "דפים" על עזרתם בהידוק הטיעון.

¹ Dori Laub and Nina Auerhahn, "Knowing and Not knowing: Forms of Traumatic Memory", *International Journal of Psycho-Analysis* 74 (1993), pp. 287–302; Cathy

מתמקדת בנרטיבים על השואה כשיח של טראומה. הם בוחנים בפרוטרוט רגשות, שתיקות ודיבור מקוטע ומשייכים את שיח הטראומה הן לניצולים הן למאזינים להם. דרך אחרת, שכוללת מחקרים חשובים של עמית פינצ'בסקי, חנה פולין-גלאי, ג'פרי שנדלר, נוח שנקר, דון סקורצ'בסקי, תומס טרזייס ואורן שטיי, מסתייעת בתחום לימודי התקשורת והתרבות כדי לבחון כיצד משפיעות הפרקטיקות המוסדיות של הארכיון הדיגיטלי על הנרטיבים המופקים.² סוזן הילמן ולורנס לנגר טוענים כי כאשר ניצולים מדברים על זוויות מחרידות הם מפיקים לעיתים קרובות נרטיבים לא-הרואיים. אבל נוח שנקר מראה כי כאשר כבר ידוע שהניצול הוא דמות מרכזית בסיפור נעשה לעיתים שימוש במסגרות שיח שונות לגמרי. הוא מדבר על "עדות לדוגמה" ו"עדים לדוגמה": מי ש"סובבים בגבולות המוסדיים של ארכיונים ומוזיאונים ומחוץ להם, ובכלל זה סרטי תעודה, תערוכות במוזיאונים ותוכניות חינוכיות".³ כולם נוגעים לקרסקי, אבל אנחנו מרחיקים לכת עוד יותר ומדברים עליו כעל "עד ידוען", שכן מעמדו ההולך ורם בבירור הכביד עליו ועל המראיינים שלו – כפי שנראה בהמשך הדברים.

בשנים שבין "שואה" למותו בשנת 2000 הלך והתפרסם יאן קרסקי כגיבור שואה וקיבל ביטחון לצאת בהצהרות גדולות – שהיו בעיניו יחידות במינן – על תפקידו, על טיבן של שנות המלחמה ועל זוויות השואה. במובנים רבים העדויות המוקלטות שלו נשארו עקביות לאורך זמן.⁴ במונחיו של פול ריקר, זיכרונותיו של קרסקי – בזכות הבעתם

Caruth, "Trauma, Silence, Survival", in: Jeffrey Kauffman, (ed.), *Loss of the Assumptive World: A Theory of Traumatic Loss*, New York: Brunner-Routledge (2002), pp. 1–236; Dana Amir, "When Language Meets the Traumatic Lacuna: The Metaphoric, the Metonymic and the Psychotic Modes of Testimony", *Psychoanalytic Inquiry* 36, 8 (2016), pp. 620–632

Oren Baruch Stier, *Committed to Memory: Cultural Mediations of the Holocaust*, Amherst: University of Massachusetts Press (2003); Thomas Trezise, *Witnessing Witnessing: On the Reception of Holocaust Survivor Testimony*, New York: Fordham University Press (2013); Amit Pinchevski, "The Audiovisual Unconscious: Media and Trauma in the Video Archive for Holocaust Testimonies", *Critical Inquiry* 39 (2012), pp. 142–166; idem, *Transmitted Wounds: Media and the Mediation of Trauma*, New York: Oxford University Press (2019); Hannah Pollin-Galay, *Ecologies of Witnessing: Language, Place, and Holocaust Testimony*, New Haven: Yale University Press (2018); Jeffrey Shandler, *Holocaust Memory in the Digital Age: Survivors' Stories and New Media Practices*, Stanford: Stanford University Press (2017); Noah Shenker, *Reframing Holocaust Testimony*, Bloomington: Indiana University Press (2015); Dawn Skorczewski, "'You Want Me to Sing?' Holocaust Testimonies in the Intersubjective Field", *Dapim: Studies on the Holocaust* 32, 2 (2018), pp. 112–127

Shenker, *Reframing Holocaust Testimony*, p. 12; Susanne Hillman, "'Not Living, but Going': Unheroic Survival, Trauma Performance, and Video Testimony", *Holocaust Studies* 21, 4 (2015), pp. 215–235

שרון קנגיסר כהן מציינת שה"גרעין הכרונולוגי" של נרטיבים של מרואיינים "נשאר עקבי באופן מרשים" לאורך השנים. ראו: Sharon Kangisser Cohen, *Testimony and Time: Holocaust Survivors Remember*, Jerusalem: Yad Vashem (2014), p. 225

ובאמצעותה – נעשים טקסטים בעלי "אפקט של מציאות", שכן הם תחליפים של הממשי ולא חיקויים שלו. הם נעשים מסמכים ארכיוניים שאפשר להמשיך לנתח אותם. ריקר טוען ש"עֲרֵנוֹת אפיסטמולוגית" מוכיחה שאין חפיפה בין מה שאנחנו מכנים עובדה (אם בעדות בעל-פה ואם במסמך כתוב) ובין "מה שקרה באמת או הזיכרון החי של עדי ראייה".⁵

ההיסטוריוגרפיה מלמדת לא רק שהעבר נבנה בהווה על יסוד שרידים מן העבר, שאנחנו מכנים מקורות (ולא מכוח הדמיון, כמו בכדיון), אלא גם שההיסטוריה המסופרת היא תחליף לעבר שאחרת אין לנו גישה אליו. בדומה, עדויות אינן רק מקורות שמשמשים היסטוריונים אלא הן עצמן צורה של "עשיית עבר" או זיכרון, ואפשר לנתח אותן מבחינה אפיסטמולוגית כמו כל טקסט אחר. ספרו פורץ הדרך של לורנס לנגר "עדויות שואה: חורבות הזיכרון"⁶ מנתח קטעי ראיונות מארכיון פורטונוף כדי לטעון שניצולים מייצגים שלושה מיני זיכרון בעדויות השואה: זיכרון "רגיל" או יומיומי, זיכרון "הרואי" וזיכרון "עמוק" או טראומטי. מחקרים שנעשו זה לא כבר על עדות מוסיפים על אלו את חשיבות מקום העדות וזמנה ואת חוויית העד לעיצוב הזיכרון. חנה פולין-גלאי טוענת שהמקום והזמן של מסירת העדות משפיעים השפעה מכרעת על אופי העדות. בחינה השוואתית של עדויות מאפשרת לנו "לראות בעדות מדיום גמיש מאוד, כמעט תיאטרלי, שאי-הסדר המאפיין אותו יכול להניב תובנות".⁷

הבלשנית מרי לואיז פראט טוענת שטקסטים מ"אזור המגע" של הזמן שלאחר רצח המונים אינם סיפורים פשוטים אלא טקסטים תרבותיים שהם "הטרונגיים הן בצד של המוען הן בצד של הנמען".⁸ העדויות של קרסקי, שניתנו לאורך שבע-עשרה שנה במוסדות שונים ובסוגות שונות, מבטאות הן הטרונגניות פנימית, שהיא חלק בלתי נפרד מן ההתפתחות שלו עצמו כאדם, אינטלקטואל ועד, הן הטרונגניות "חיצונית", המושפעת מן המוסד המראיין ומהמתודולוגיה של המראיין.⁹ אנחנו חוקרים את הפקת הראיונות עם קרסקי מ"אזור המגע" של עדויות השואה כדי לזהות איך פרטי הסיפור משתנים בהתאם למאזין. בריאיון ללנצמן קרסקי הוא עד שעבר טראומה ו"אינו יכול לחזור לאחור", ואילו בריאיון ללנגר הוא נעשה איש אקדמיה שמנסה להבין את העובדות ההיסטוריות. כשהוא

⁵ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting* (trans.: Kathleen Blamey and David Pellauer), Chicago: University of Chicago Press (2004), p. 178

⁶ Lawrence Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, New Haven: Yale University Press (1991)

⁷ Pollin-Galay, *Ecologies of Witnessing*, p. 8; לטיעון דומה על חשיבות המסגרת המוסדית ראו גם: Shandler, *Holocaust Memory in the Digital Age*

⁸ Mary Louise Pratt, "Arts of the Contact Zone", *Profession* (1991), pp. 34–35

⁹ איננו מתכוונים לתהליך העריכה הקולנועי של הראיונות. לנצמן ערך עריכה יסודית את מילותיו של קרסקי ב"שואה" ואחר כך ב"דוח קרסקי" (*The Karski Report*); אנחנו ערים לתהליך זה, אבל ענייננו כאן הוא הטקסטים של הראיונות. על תהליך העריכה של הסרטים ראו: Rémy Besson, "The Karski Report: A Voice with the Ring of Truth", *Études photographiques* 27 (2011)

משוחח עם פיירסטון בריאיון לארכיון להיסטוריה חזותית הוא כבר מגלם תפקיד של עד הרואי שסיכן את חייו והיה עד לזוועות שאין לתאר בניסיונו הכושל להציל את יהודי אירופה. אנחנו בוחנים את קרסקי בהקשר של "עדויות ניצולים" משום שאף על פי שלא היה יהודי, ואף שלא גורש למחנה ריכוז או למחנה השמדה, הוא סיכן את חייו כדי להשיג מידע על רצח היהודים, ולנוכח אופי עדותו נראה לנו מתקבל על הדעת לדבר עליו בדרך זו. ואף על פי שלאחרונה נטען שעם הזמן נעשו ה"דמויות" שגילם קרסקי נוקשות יותר, אנחנו מגלים את ההפך מזה: עם הזמן הוא נעשה מלא חיים ובוטח, וכשהתראיין אצל פיירסטון כבר היה בשל לגמרי לגלם את תפקיד "העד הידוען".¹⁰

יאן קרסקי וקלוד לנצמן, 1978¹¹

נפתח בריאיון שקיים קלוד לנצמן עם קרסקי ב-1978 לצורך סרטו "שואה". לנצמן ראיין את קרסקי בביתו של קרסקי בג'ורג'טאון במשך יומיים בחודש אוקטובר; רק יום הצילומים הראשון נכלל בסרט. הריאיון לנצמן קדם לשני ראיונות קצרים בהרבה שלו לשניים מהארכיונים המרכזיים לעדויות ניצולי שואה והכשיר בעבורם את הקרקע. תמליל הריאיון לנצמן מחזיק 73 עמודים.

הצופים ב"שואה" מרבים להזכיר את ההתפרצות הרגשית של קרסקי בראשית סרטו של לנצמן, כשהוא קם ויוצא מן הפריים. דומה ש"שואה" מחזיר את קרסקי למקום התרחשות הטראומה כאילו כדי לאלץ אותו לחוות אותה שוב. ואולם כשבוחנים את תחילת הטקסט הכתוב של הריאיון שערך לנצמן מתברר שקרסקי אינו עוזב בפועל בתחילת הריאיון עימו. לנצמן מבקש מקרסקי להתחיל בהתחלה, לדבר על עבודתו בשליחות הממשלה הפולנית הגולה. קרסקי אומר שפעל כאיש קשר של המחתרת הפולנית ומייד אחר כך מספר איך בשנת 1940 נשלח לאנז'ה (Angers) שבצרפת בשליחות הממשלה הפולנית הגולה. בתיאור מפורט מלא חיים הוא מספר איך בדרכו לשם נשבה ועונה בפרשוב (Prešov) שבסלובקיה:¹²

¹⁰ ראו: Regina Longo, "Coda", in: Erin McGlothlin, Brad Prager, and Markus Zisselberger (eds.), *The Construction of Testimony: Claude Lanzmann's Shoah and Its Outtakes*, Detroit: Wayne State University Press (2020), pp. 391–420.

¹¹ הראיונות שאנחנו מנתחים נמצאים כאן: Jan Karski, interview with Claude Lanzmann for *Shoah*, https://collections.ushmm.org/film_findingaids/RG-60.5006_01_trs_en.pdf; Jan K. Holocaust Testimony (HVT-1107), Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies, Yale University Library, MS 1322 תמללה את הריאיון לצורך מאמר זה); Jan Karski, Interview 1085, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 10 March 1995.

¹² כאן קרסקי מתכוון לפרשוב ולא, ככתוב בתמליל, לברשוב – שאינה קיימת. ראו: E. Thomas Wood and Stanislaw M. Jankowski, *Karski: How One Man Tried to Stop the Holocaust*, New York: John Wiley & Sons (1994), pp. 74–75.

קרקסי: הם שברו את הלסת שלי. אין לי שיניים. אני לא אוהב לדבר על זה. הם הפכו אותי, חקרו אותי. הם הפכו אותי בצינור מאחורי האוזן. ובכן, פרשוב הייתה חור קטן בסלובקיה ושיטות החקירה שלהם היו די פרימיטיביות – הם הפכו והפכו והפכו. אנשי ס"ס חקרו אותי, הייתי אמור להביט בו ולענות על שאלות ללא דיחוי. ואז, מאחור – אם הפסקתי, אם ניסיתי – הם הפכו אותי כאן. זה כנראה מקום רגיש.

לנצמן: בשיניים שלך?¹³

לנצמן מתרכז בפרטים הפיזיים של העינוי וחוזר על המילה "שיניים" כמו כדי להדגיש שלקרקסי אין עוד שיניים. קרקסי מספר לו שהם מצאו את התיק הסודי שהעביר וביקשו ממנו לקרוא אותו באוזניהם. ואז הם שברו את שיניו, את הלסת שלו ואת צלעותיו. כשלא היה יכול לשאת זאת עוד הוציא סכין נסתר מן הנעל וחתך את הוורידים של פרקי שתי ידיו, ובעקבות זאת נשלח לבית חולים בנובי סונץ' (Nowy Sącz) שבפולין. הוא הכיר בעיר זו אישה שהייתה חברה במחתרת ולכן ביקש להתוודות; הכומר העביר לאותה אישה מסר ממנו, והיא סייעה לו להימלט.

אחר כך קרקסי מתאר לנצמן את הפגישה שלו עם מנהיגי הבונד והמנהיגים הציונים ומדגיש את דחיפות מאמציהם להניע אותו לדבר על מה שקורה לעם היהודי. כשהוא מתחיל לדבר על גטו ורשה הוא שואל שאלה רטורית: "אז עכשיו לתאר אותו, כן?"¹⁴

קרקסי: ובכן, אנשים עירומים ברחוב. שאלתי אותו, "למה הם כאן?"

לנצמן: אתה מתכוון לגופות?

קרקסי: גופות.¹⁵

קרקסי מסביר שליהודים לא היה כסף לשלם את מס הקבורה, ולכן הגופות הושארו ברחוב עד שחברי היודנרט הפשיטו אותן וטיפלו בהן (או לא). הוא מתאר נשים ששרייהן מידלדלים מיניקות ילדים "בעיניים מטורפות, מביטות".

לנצמן: זה נראה כמו עולם מוזר לגמרי?

קרקסי: זה לא היה עולם, זו לא הייתה אנושות. הרחובות היו מלאים – נראה שכולם

גרו ברחובות... זו לא הייתה אנושות. זה היה גיהינום של ממש.¹⁶

לנצמן וקרקסי יוצרים יחד תמונה זו של עולם אחר. לנצמן שואל על "עולם מוזר לגמרי" וקרקסי חוזר על המילה "עולם" כדי לתאר אותו כ"גיהינום של ממש". אחר כך קרקסי מספר איך נאלצו לרוץ לתוך בית אקראי משום שצעירים נאצים ירו ביהודים ברחובות. הוא מדווח שהמדריך שלו בגטו, לאון פיינר, ביקש ממנו ללכת לשם שוב למחרת היום, מה שאכן עשה, כדי לחוות את "הצחנה, הצחנה הנוראה, המחניקה, בכל מקום. רחובות

¹³ Karski, *Shoah* interview, p. 1

¹⁴ Jan K. Holocaust Testimony (HVT-1107), 3:40

¹⁵ Karski, *Shoah* interview, p. 11

¹⁶ שם.

מטונפים". הוא ראה ילדים "מדמים משחק" בזבל. קרסקי אומר שהמדריך שלו היה אומר שוב ושוב "הבט ביהודי הזה"; הוא התבקש להיות לעד, להביט בשרידי אדם קפואים כדי שיוכל לתאר את המראה לשלטונות:

"זכור. הוא גוסס. הוא גוסס. אמור להם שם שראית את זה. אל תשכח!" אנחנו שוב צועדים. זה היה מקברי. רק מפעם לפעם הוא היה לוחש: "זכור את זה. זכור את זה". או שהיה אומר לי: "הבט בה!" הרבה מאוד מקרים... היינו שם כשעה ואז עזבנו. לא יכולתי לשאת את זה עוד. "תוציא אותי מכאן!" לא ראיתי אותו שוב.¹⁷

קרסקי חוזר על "זכור את זה" כמה פעמים כדי להדגיש איך עיצב אותו לאון פיינר כעד לזוועות בגטו ורשה. על פי סיפורו של קרסקי, פיינר כמעט דרש ממנו שיחזור לראות עוד, כדי לחקוק את התמונות הללו במוחו של קרסקי כך שיוכל "לזכור" שוב – הפעם, בנוכחות לנצמן.

לנצמן מדגיש את תפקידו של קרסקי כעד לזוועות שלא תוארו בעבר מפי עד ראייה. אפשר לטעון שהוא מעצים את התגובה הרגשית של קרסקי על ידי הסבת תשומת לב מיוחדת לפרטי האימה והזוועה בגטו וגם לתגובה הרגשית של קרסקי. קרסקי אומר לו שהוא "עזב" את גטו ורשה, אבל לנצמן סותר את דבריו ומעיר: "אתה כותב בספרך שברחת". קרסקי משיב ודומה שהוא ער למצבו הרטורי:

קרסקי: הייתי חולה. אפילו עכשיו אני לא רוצה... אני מבין את התפקיד שלך... אני כאן... [הפסיחות במקור] אני לא חוזר בזיכרון שלי. לא יכולתי לשאת זאת עוד. אבל דיווחתי על מה שראיתי.

לנצמן: לא יכולת לשאת זאת?

קרסקי: זה לא היה עולם, זה לא היה חלק מן האנושות. לא הייתי חלק מזה. לא הייתי שייך לשם. מעולם לא ראיתי דברים כאלה. איש לא כתב על מציאות כזאת. מעולם לא ראיתי הצגה, מעולם לא ראיתי סרט... זה לא היה העולם. נאמר לי שאלה בני אדם, אבל הם לא נראו כמו בני אדם. הוא חיבק אותי אז, "בהצלחה, בהצלחה". לא ראיתי אותו שוב.¹⁸

קרסקי "מבין" שלנצמן מוכרח לשאול אותו את השאלות האלה ולהחזיר אותו אל הבחילה שלא דיבר עליה יותר מ-35 שנה. אבל הוא גם מתעקש שאין הוא חוזר. אף שצורת הביטוי של קרסקי מוכרת היטב בתחום לימודי השואה, התעקשותו שאין הוא חוזר לא נותחה כבחירה של מילים במצב רטורי מסוים. האם הוא ממאן לזכור? או שמא הוא ממאן להרגיש את מה שהוא מספר עליו? נראה כאילו הוא מנסה להיות במקום לימינלי ופרדוקסלי שבו הוא עֵד לא משתתף. אנחנו יכולים לטעון, עם לנצמן, שהוא מדבר על חוויה שאינה ניתנת לייצוג, על מקום שאנחנו קוראים על אודותיו בתיאוריה של הטראומה. אבל עובדה

¹⁷ שם, עמ' 12.

¹⁸ שם.

שהוא מייצג את המקום הזה בדימויים שהובאו לעיל. על אף סירובו המילולי, כמספר הוא חוזר ומשרטט את הסצנה למען המראיין שלו.

לורנס לנגר, ארכיון פורטונוף בייל, 1987

תחילת הריאיון לארכיון פורטונוף שונה לגמרי מתחילת הריאיון ללנצמן. אנחנו מייחסים את ההבדלים להקשר הארכיוני, לשיטה של המראיינים, לזמן המוגבל ולעובדה שבזמן שחלף עד הריאיון לארכיון פורטונוף נעשה קרסקי מעין עד מקצועי. עלינו לזכור גם שאין ספק שלנגר צפה ב"שואה" זמן מה קודם לריאיון.

הריאיון לארכיון פורטונוף, שנמשך שעה, נערך ב-4 בדצמבר 1987 בחדר פשוט וצנוע בקמפוס של סימונס קולג' בבוסטון. לנגר, פרופסור לספרות אנגלית, היה אז בן 58 וכבר ראיין לארכיון 75 ניצולים. הראיונות התקיימו במקומות ניטרליים כמו כיתות בקולג' והתאפיינו בעמדה הלא-מתערבת של מראייניהם: "הניחו לניצול או לניצולה לספר את סיפורם". בריאיון עם קרסקי נקט לנגר טכניקה מתערבת מעט יותר משנקט בראיונות אחרים שלו. הוא שאל שאלות רבות יותר וסיפק פרטים היסטוריים רבים יותר. הדעת נותנת שנהג כך בשל הזמן הקצר שהוקצה לריאיון ובשל החשיבות של קרסקי (בזכות "שואה") כגיבור היסטורי.

לנגר פותח בהכרזה שהוא פרופסור ושהם נמצאים בסימונס קולג'. הוא מתאר בקצרה אך בפרוטרוט את תפקידו של קרסקי במלחמה ומייד אחר כך עובר לדבר על ביקורו של קרסקי בגטו ורשה:

לנגר: הרעיון היה שלך? של המחתרת הפולנית? ההשראה באה מהמנהיגות היהודית? איך הגיעו להחלטה בעניין? איך הצלחת להיכנס לבלז'ץ ו/או איך נכנסת לגטו ורשה? הסיכון לא היה עצום? יש אנשים שיראו בזה מעשה הרואי – איך הרגשת אתה בעניין זה?¹⁹

קרסקי הבהיר שעבד בשירות ממשלת המחתרת בפולין, שהעבירה מסרים לממשלה הפולנית הגולה בלונדון ולמנהיגי בעלות הברית. הוא אומר שהוזמן לסייר בגטו ורשה בראשית אוקטובר 1942, בזמן שרק 50 אלף או 60 אלף יהודים מתוך 450 אלף כבר גורשו:

היהודים הניחו אחריהם בתים ריקים. והגרמנים, באמצעות הודעות פומביות, הרשו לארים – כך כונתה האוכלוסייה הפולנית האתנית... הארים יכלו לקחת את הבתים האלה, לגור בהם... נכנסתי לגטו בתחילת אוקטובר 1942. פשוט התהלכנו ברחובות. אני זוכר בזמן ההוא מין בהלה. רחובות הגטו בחלק שנכנסנו אליו היו ריקים. הייתי מופתע, לא הבנתי, אבל [פיינר] הבין כנראה והלך אחריי. נכנסנו לבית אחד... הסתכלתי מבעד לחלון וראיתי שני נערים ששיערתיהם שחמה מהנוער ההיטלראי או משהו. גבוהים ויפי תואר, נחמדים, רגילים.²⁰

¹⁹ Jan K. Holocaust Testimony (HVT-1107), 1:10–1:22.

²⁰ שם, 3:18–3:20, 5:52, 6:58.

רַגִּי פִּירְסְטוֹן, הארכיון להיסטוריה חזותית, קרן השואה של אוניברסיטת דרום קליפורניה, 1995

רַגִּי פִּירְסְטוֹן ראינה את קרסקי ב־10 במרץ 1995 במשך שעה ועשר דקות במשרדי קרן השואה של אוניברסיטת דרום קליפורניה בלוס אנג'לס (USC Shoah Foundation Visual History Archive). פִּירְסְטוֹן ראינה לקרן השואה יותר ממאתיים ניצולים. היא עצמה ניצולת השואה, והיא התראיינה לקרן ב־1994. פִּירְסְטוֹן מקפידה מאוד לנהוג בהתאם לדגש שקרן השואה שמה על פרטים כרונולוגיים, על עדות ראייה (ולא על הכללות) ועל איזון בין חוויות המרואיינים בתקופה שקדמה למלחמה (חמישית), בתקופת המלחמה (שלוש חמישיות) ובתקופה שלאחר המלחמה (חמישית). רוב הראיונות של קרן השואה נערכו בבתי העדים, אבל הריאיון עם קרסקי נערך במשרדי קרן השואה של אוניברסיטת דרום קליפורניה בלוס אנג'לס. כאמור, אנחנו מייחסים זאת לחשיבותו כגיבור היסטורי ייחודי.

מעניין לבחון אם כשהתראיין לפִּירְסְטוֹן עבור קרן השואה קרסקי הציג את עצמו בדרך מסוימת משום שמדובר בריאיון לארכיון להיסטוריה חזותית של סטיבן שפילברג. בראשית הריאיון, כמו ברוב הראיונות בארכיון להיסטוריה חזותית, קרסקי מתבקש לומר ולאייט את שמו ולציין היכן נולד. פִּירְסְטוֹן מציגה את קרסקי כאקטיביסט פולני, גיבור בעיני העם היהודי, ואחר כך מבקשת ממנו לספר על ילדותו ועל המקום שגדל בו. תחילה נראה קרסקי מופתע, אבל אחר כך הוא מספר סיפור על אימו הקתולית המוסרית, שביקשה ממנו להזהיר אותה אם יראה את ילדי המקום נוהגים באנטישמיות. הוא סיפר לה שהם משליכים חולדות על סוכה שהקימו יהודים בחג הסוכות סמוך לביתו. היא הורתה לו שלא לריב עם הילדים האלה ולספר לה אם הם מנסים לפגוע ביהודים או להשחית את רכושם. בריאיון לארכיון להיסטוריה חזותית קרסקי מייחד הרבה יותר זמן לחייו האישיים. הוא מתאר משפחה ענייה מאוד של שמונה ילדים, שכמה מהם מתו. כשהוא פונה לתאר את גטו ורשה הוא מספק פרטים רבים שסיפק ללנצמן וללנגר, אבל תיאור הדברים שראה מפורט הרבה יותר ומלא חיים:

קרסקי: כן. אז לא היה קשה כל כך להיכנס לגטו [הפסקה של 4 שניות]. ובכן, ראיתי דברים איומים – הרעבה והשפלה, גופות עירומות מכוסות במעט נייר עיתון רק באמצע. כששאלתי את המדריך שלי "מה פירוש הדבר?" השיב לי: "הגרמנים רוצים שנשלם בעבור הקבורה. אין כסף" [הפסקה של 3 שניות]. כל... כל פיסה [הפסקה של 3 שניות] של לבוש נחוצה עכשיו. לכן, את יודעת, גופה עירומה – כוסתה רק באמצע. ראיתי דברים איומים, איומים. נשים שמאכילות תינוקות, אבל אין להן חזה, את יודעת. נורא. ראיתי אימה – ראיתי יותר מדי.

פִּירְסְטוֹן: מי היה המדריך שלך?

קרסקי: הממ?

פיירסטון: מי היה המדריך שלך?

קרסקי: בפעם הראשונה, מנהיג של מחתרת סוציאליסטית; שמו היה לאון פיינר. פיינר. הוא ליווה אותי כדי להחדיר בי אומץ, שלא אפחד, את מבינה? הוא אמר לי: "אל תפחד. זה לא כל כך מסוכן. אני אוביל אותך". כאמור, לא יכולתי לעמוד בזה לאורך זמן. את יודעת, מימי לא ראיתי אנשים כאלה, סביבה כזאת. זה לא היה העולם שלי. העולם. הם לא היו בני אדם. אז יצאנו מהגטו. אבל כשהגענו לרחוב אמרתי לו, "אני רוצה לחזור לשם". ואכן חזרתי לשם יומיים שלושה אחר כך. אבל הוא לא בא. הוא דאג לי למלווה אחר.²²

תיאור זה של הרעב והגופות העירומות מופיע ב"שואה", אבל אינו מופיע כלל בריאיון ללנגר. קרסקי לא סיפק ללנגר פרטים רבים – אפשר שמיקום הריאיון באוניברסיטה הוא שגרם לו להציע סקירה היסטורית כללית. בראיונות ללנצמן ולפיירסטון קרסקי משתמש באותן מילים – "זה לא היה עולם"; ואולם הניסוח שלו אצל לנצמן, "הם לא היו בני אדם", מעורפל הרבה יותר. בריאיון ללנצמן לא ברור אם הוא מתכוון ליהודים (אולי התעמולה הנאצית דיברה מגרונו) או לנאצים. כאן ברור הרבה יותר שהוא מתכוון ליהודים, אבל לא – כך אנחנו מבקשים לטעון – מתוך דעות קדומות. אדרבה, הוא מתאר את השפעת המדיניות הנאצית עליהם. הם נעשו לא אנושיים.

אחר כך קרסקי מספר לפייירסטון שהוא לא ידע שילד אחד נכנס בעקבותיו לגטו. הוא פגש את הילד ההוא אחר כך בטיול לאוסטרליה. הילד נעשה איש עסקים עשיר מאוד. קרסקי צוחק ומספר שהאיש קנה לו מערכת שח יפהפייה עשויה שנהב. בתגובה לסיפור הזה פיירסטון מבקשת מקרסקי לחזור לסיפור. מה הוא עשה במידע הזה?

קרסקי: ואז נפגשנו, הלכנו לגטו ונכנסנו לגטו. זה היה פתטי, האציל הפולני הזה נכנס לגטו, את יודעת, צנוע, יהודי מושפל – יהודי. פתאום אתה חושב... את יודעת, כל אלף שנות ההיסטוריה של רדיפת היהודים. הוא שיחק, את יודעת. ואז הוא הפך ליהודי של אלפיים שנות גלות [הפסקה של 4 שניות]. זה היה לאון פיינר. הוא מת. אחרי המלחמה, לאמיתו של דבר, הוא מת. הוא שרד.

פיירסטון: אז עם המסר הזה הגעת ללונדון.

קרסקי: כן. היו לי כמה מסרים מן היהודים. והם כמובן התעקשו. הם הבינו שהממשלה הפולנית חלשה. אז הם התחננו לפניי, התחננו לפניי, לפנות ל... לכמה שיותר מנהיגים, אבל מנהיגים של בעלות הברית, אנגלים או אמריקאים או מי שלא יהיה, צרפתים, מי שלא יהיה.

והייתי טוב בשבילם. כי הם אמרו, אתה דובר כמה שפות. אתה פיקח. אתה חכם. ספר להם. ספר להם.²³

²² שם, 32:45–44:33.

²³ שם, 37:36–39:20.

כאן קרסקי מוסר הרבה יותר פרטים על תפקידו כעד ועל חשיבותו למנהיגים ששוחח עימם, ומדגיש שהיהודים "התחננו" לפניו שיספר לאנשי הממשל מה קורה ושהוא היה אטרקטיבי בשבילם כי הוא "פיקח" ו"דובר כמה שפות". הוא גם מציב את עצמו, ובעיקר את פיינו, בתוך אלף שנות היסטוריה של רדיפת יהודים. דרכו של קרסקי בעדות זו שונה מדרכו ב"שואה", שבה נמלט הן מלנצמן הן מסיפורו שלו עצמו. היא שונה גם מדרכו בריאיון עם לנגר, שבו הדגיש שהמנהיגים היהודים הכתיבו את סדר היום שלו רק באופן חלקי; היה עליו לדרוש גם על מצב העניינים בפולין. בריאיון ללנגר הוא נקב בעוד שמות רבים, ולנגר סיפק כמה שמות שקרסקי לא זכר. אם לנצמן חילץ מקרסקי טראומה, ולנגר היסטוריה, תחילת הריאיון לפיירסטון מפיקה יותר פרטים אישיים ואט-אט גם יותר דרמה. אפשר לטעון שזו תוצאה של מעמדה המוסדי של קרן השואה. קרסקי ידע שאת הארכיון ייסד סטיבן שפילברג. הוא התראיין בלוס אנג'לס, באולפן הסרטה. הוא פנה למצלמה כמה פעמים, ער לעובדה שהוא "בטלוויזיה", כדבריו. בעת ההיא כבר היה קרסקי מוכר היטב, וכעת נעשה אישיות תקשורתית המציעה את הגרסה שלה למען התיעוד ההיסטורי.

האם קרסקי ביקר במחנה ההשמדה בלז'ץ? שלושה ראיונות

כשנלנצמן וקרסקי דנים בביקורו של קרסקי בבלז'ץ בתחפושת שומר אסטוני, איש מהם אינו יודע שקרסקי מעולם לא נכנס לבלז'ץ. כפי שהוכיחו ההיסטוריונים אחר כך, לאמיתו של דבר הוא ביקר באיזביצה, מחנה מעבר. אירוני לצפות בלנצמן מקדיש כמה דקות כדי להסביר לקרסקי היכן היה מחנה בלז'ץ, מתי הוקם ומה היה תפקידו במכונת ההשמדה הנאצית בידיעה שכעבור עשור יתברר שקרסקי מדבר על מקום אחר.²⁴

לנצמן: אתה עד ייחודי משום שאיש מעולם לא הצליח להיכנס למחנה השמדה כמו בלז'ץ ולחזור חי, ואין ניצולים מבלז'ץ.

קרסקי: יש או אין?

לנצמן: אין. אין ניצולים ממחנה ההשמדה בלז'ץ. 600 אלף יהודים מתו בבלז'ץ בתוך כשמונה חודשים, ואין ניצולים.

קרסקי: זה לא נכון מה שהם אומרים. יש ניצול אחד – היה ניצול אחד לפני שנתיים. הוא חי בקנדה. הוא היה בן 95 והוא שהה בבלז'ץ ארבעה חודשים.

לנצמן: הוא היה שם בזמן שהיית בבלז'ץ. הוא ברח בנובמבר.²⁵

קרסקי סבלני רק במידת מה, בין השאר משום שכמה מהפרטים אינם הגיוניים בעיניו. לאחר שנלנצמן מתקן אותו באשר למה שאולי חשב לפני הביקור לעומת מה שחשב אחריו, קרסקי מתאר עשרים דקות של אימה שהיה עד להן, שבהן ראה מסה מתפתלת של גופים יהודיים, כמה מהם עירומים. הרעב, הזוהמה והפחד הכריעו אותו. הוא מתאר

²⁴ להסבר ראו: Wood and Jankowski, *Karski*, pp. 128–130.

²⁵ Karski, *Shoah* interview, pp. 13–14.

"בלבול גמור... מראה מחריד. מחריד. הצעקות, הייאוש, אימהות גוררות את ילדיהן".
לנצמן קוטע את קרסקי כדי לקבל עוד מידע, אבל דומה שדבריו מסיחים את הדעת מן
הסיפור שקרסקי מנסה לספר: "מה שרציתי לומר הוא..." עמוד אחר כך לנצמן חוזר ושואל
אותן שאלות. נראה שלנצמן מעוניין בגרסה גרפית יותר של הסיפור. בסופו של דבר קרסקי
מתאר את הרכבת:

מן השער – ספרתי – הייתה שם רכבת בקר – ספרתי 46 קרונות. לא התקשיתי לספור
אותם משום שהרכבת זזה. הייתה רמפה, רציף, שהוליך כמעט ישירות מן השער
לרכבת. כידוע לך, לרכבת בקר אין מדרגות. היא גבוהה, כך שלא קל להיכנס לרכבת.
כשרוצים לצאת צריך לקפוץ למטה. בחלק ההוא היו 4,000, 5,000, 6,000 – אי
אפשר לתאר את זה. לא אנושות, המונים, מין גוף קולקטיבי מתנועע. היהודים –
גברים, נשים, ילדים – צועקים, רבים זה עם זה, נלחמים זה בזה. ברור שהם רעבים.
ברור שהם לא יודעים כנראה מה קורה. אני זוכר במיוחד יהודי אחד עירום כולו. עומד
עירום לגמרי. למה הוא היה עירום? אני לא יודע, אולי הוא זרק את הבגדים שלו, אולי
אנשים לקחו את הבגדים שלו.²⁶

בסופו של דבר לנצמן לא כלל ב"שואה" שום דבר מהדיון הזה; הוא נכלל תחת זאת
ב"דוח קרסקי", שמציג קטעים מן הריאיון המקורי שלא נכללו ב"שואה". אחר כך קרסקי
מנתח את תפקידו:

הייתי חזק אז. הבנתי את המשימה שלי. לא היו אמורים להיות לי שום רגשות. הייתי
מצלמה. ולזמן מה לא היו לי שום רגשות. לא ראיתי בני אדם. היה המון שמחון
למציאות, המון שהיו לו הרבה ראשים, רגליים, הרבה זרועות, הרבה עיניים, אבל הוא
היה מעין גוף קולקטיבי פועם, זז, צועק. צפיתי בזה. מאחורי ההמון היו יריות, דחיפה
של ההמון באמצעות קתות, צעקות... בגטו ורשה היו בני אדם, סבל, ביזוי, אבל הם
חיו. אלו בשלב הזה לא היו בני אדם. הם לא חיו. הם נעו, הם צעקו, הם הפו זה את זה,
שרטו זה את זה... ואז לא יכולתי לשאת זאת עוד. בשלב מסוים הבנתי שהם בני אדם.
וחזרתי לכיוון השער שממנו נכנסתי.

לנצמן: למה אתה מתכוון שפתאום הבנת שהם בני אדם?

קרסקי: לא רציתי לראות בהם בני אדם. שלטתי בעצמי משהו כמו עשרים דקות? חצי
שעה? כל הזמן שעמדתי שם. לא רציתי שיהיו לי רגשות. פשוט ראיתי משהו שהייתי
אמור לספר עליו אחר כך לאנשים.²⁷

קרסקי ולנצמן חוזרים אחר כך על עיקר השיחה הזאת ביתר פירוט. לנצמן אומר "סלח
לי על השאלות האלה" לפני שהוא שואל כמה זמן היו שם האנשים בטרם העמיסו אותם
על הרכבות, אם רעבו, מה קרה ברכבות, עד איזו נקודה במחנה העזו קרסקי להיכנס וכמה
זמן עבר עד שדיווח על מה שראה. קרסקי ממשיך להתעקש שהוא לא הרגיש; הוא רק
"הסתכל". הם מסיימים בדיון על הסיד ברכבות, שקרסקי חשב שנועד להרוג את היהודים,

²⁶ שם, עמ' 15.

²⁷ שם, עמ' 15–16.

ולנצמן הסכים, ואמר (לא ברור למה) שהמחנה לא היה מחנה השמדה בזמן שקרסקי ביקר שם, שהרי ששת תאי הגזים שימשו לרצוח יהודים רבים כל כך עד שהגופות נערמו. קרסקי מדווח שעשה את הלילה בבית מקומי כשהוא "מקיא אוכל ודם, זה היה מטורף".²⁸ הפרטים בשיחה זו גרפיים וחסרי רחמים. לא משנה עד כמה התאמץ להיות "מצלמה", בעקבות השאלות מתגלה קרסקי כאדם אמוציונלי שאינו יכול לראות זוועות כאלה בלי תגובה קיצונית.

לנגר וקרסקי על בלז'ץ: שני היסטוריונים בפעולה

לנגר יודע שקרסקי ביקר לכאורה בבלז'ץ, אבל נראה שהוא יודע – אולי בתת־מודע – שיש לתקן את הסיפור. כאשר קרסקי מתאר את הבלבול שלו בנוגע לעובדה שהוציאו אסירים ממה שהיה כנראה יעד סופי (מחנה השמדה) הוא שואל את לנגר אם התעלומה הזאת מעניינת אותו:

לנגר: כמה זמן שהית במחנה?

קרסקי: לא יותר מעשרים דקות.

לנגר: עשרים דקות. האם ראית מעשי רצח או תאי גזים?

קרסקי: לא. לא. ואז הגיעה שנת 1944. אני כותב את הספר שלי. כבר החלו להתפרסם בעיתונים ידיעות שמזכירות בין השאר את בלז'ץ, שמתארות את בלז'ץ כמחנה להשמדה סופית. יהודים שהובאו לבלז'ץ לא יצאו משם. ולא הבנתי, כי ראיתי שמוציאים משם יהודים. אז היו... ניסיתי לקרוא הכול. האם הייתי מטורף? על מה הם מדברים? ואז גיליתי. זה מעניין אותך?

לנגר: כן, בהחלט.

קרסקי: עובדות. משפטים של פושעי מלחמה בוורשה מייד לאחר המלחמה, 1946. שנית, היה משפט של פושעי מלחמה באחת מערי גרמניה. שמעתי את שם העיר... כרגע אני לא זוכר. משפט ורשה, השופט שאל עדים – שני מנהלים של תחנות רכבת, האחד בבלז'ץ ועוד אחד בסוביבור, שהעידו... העניין היה שבבלז'ץ, כדי להמית את היהודים בגזים, הרינג (Hering) השתמש באדים מן המנועים של הטנקים הסובייטיים שהם תפסו.

לנגר: פחמן חד־חמצני.

קרסקי: פחמן חד־חמצני. שאינו יעיל. היהודים צעקו ומה לא. הרבה זמן, זה מתיש. והמנועים עבדו קשה מדי ונתקעו לעיתים קרובות. היה צריך לנקות אותם או משהו. בנסיבות האלה הוא שלח חלק לסוביבור. הייתי עד לזה.

לנגר: [זה] מסביר מה ראית.²⁹

²⁸ שם, עמ' 18.

²⁹ Jan K. Holocaust Testimony (HVT-1107), 19:35–23:31.

לנגר וקרסקי ממשיכים לפענח את הפרטים המבלבלים באשר לעדויות ניצולים על ההתרחשויות בבלז'ץ לעומת מה שקרסקי היה עד לו. דומה שהם מסכימים שהוא אכן ביקר במחנה והיה עד לטרנספורט שיצא ממנו. מעט מאוד מן הפרטים שמסר בריאיון ללנצמן מופיעים כאן. אחר כך קרסקי ולנגר מדברים כמה דקות על האופן שבו השיג קרסקי את המסמכים המזויפים שלו, איך עשה את המסע הארוך ברחבי אירופה עד פריז ומשם דרומה לספרד, לגיברלטר ואחר כך ללונדון. לנגר שואל על המסע ללונדון:

לנגר: פגשת את אנתוני אידן בלונדון. הוא היה אז שר החוץ.

קרסקי: הוא היה שר החוץ. ומה שהיה הכי חשוב, חבר בקבינט המלחמה. קבינט המלחמה ניהל את המלחמה מלונדון.

לנגר: הוא בכלל התעניין כמה שהיה לך לומר על בלז'ץ וגטו ורשה?

קרסקי: ובכן, היו נהלים. נפגשתי עם מנהיגים משפיעים ביותר, אתה מבין. אף פעם לא ידעתי כמה זמן ייתנו לי. אז אחרי כמה פעמים התכוננתי. הייתי מכין הצהרת פתיחה שנמשכה פחות או יותר 18 דקות, 20 דקות, שבה הייתי מתאר את מבנה המחתרת, קשרים, ארגונים צבאיים, פרלמנט מחתרת, ממשלה, עיתונות, קשרים עם הממשלה וכולי. אחר כך הייתי מוסר את הדוח היהודי, שהיה רק חלק מהדוח הכולל שלי. אנשים רבים לא מבינים, ובספרות נכתב שרק היהודים שלחו אותי מפולין ללונדון, וזה לא נכון. המחתרת הפולנית היא ששלחה אותי, מה שכינינו "המדינה הפולנית". הדוח היהודי היה חלק מזה. ועכשיו אני מגיע לאידן. כל אחד מאותם מנהיגים היה פותח לאחר שהוצגתי לפניו: "ובכן, מר קרסקי, אנא ספר לנו את מה שלדעתך אני צריך לדעת". כך גם אידן. רוזוולט – אותו הליך. אז התחלתי בהצהרת הפתיחה הזאת והגעתי לחלק היהודי. ואני אומר: "אדוני, דיברתי גם עם שני ארגוני מחתרת יהודיים. הייתי בגטו; הייתי בבלז'ץ. ליהודים היו כמה דרישות". הוא קוטע אותי ואומר: "הדוח של קרסקי כבר הגיע אלינו. העניינים יסתדרו מאלהים". הוא שאל אותי שאלות. שום שאלה לא נגעה ליהודים. בזמן ההוא לא ידעתי את זה, אבל אחרי המלחמה – לפני שש, שבע, שמונה שנים – שוב גיליתי, אתה מבין, סיבה אפשרית להערה שלו. אתה מכיר את הספר "אשוויץ ובעלות הברית" מאת מרטין גילברט?

לנגר: מרטין גילברט [הוא אומר זאת ברזמנית עם קרסקי].

קרסקי: מאת מרטין גילברט. לא הכרתי את גילברט. לא ידעתי על הספר. קניתי את הספר ממש במקרה. יש שם סעיף על קרסקי. בספר הזה. וגילברט כתב את הספר הזה על בסיס הארכיונים הבריטיים – ארכיונים סודיים שנפתחו שלושים שנה לאחר המלחמה. כפי שהבריטים לרוב עושים. והוא מצא בארכיונים. כבר ב-26 בנובמבר שלחה הממשלה הפולנית את הדוח, שהם כינו אותו "הדוח של קרסקי", היא שלחה את הדוח לאיסטרמן. איסטרמן היה קצין קישור בין הקונגרס היהודי למשרד החוץ. פגשתי אותו פעם.

לנגר: זה היה בנובמבר '43?

קרסקי: '42.

לנגר: 42'!

קרקסי: כלומר לא יותר משלושה שבועות לאחר שהגעתי ללונדון. כלומר הפולנים פעלו מהר...

לנגר: מתי פגשת את הנשיא רוזוולט?

קרקסי: בסוף יולי 1943 או בתחילת אוגוסט 43'.³⁰

מחילופי הדברים האלה ניכר שהיחסים בין קרקסי ללנגר הם יחסים כמו של אינטלקטואלים שבקיאים בהיסטוריה וקראו את הספרים. אפשר שהם מכינים אותנו למה שיקרה בשיחה שלהם על פרנקלין דלאנו רוזוולט, שבה קרקסי אינו מרבה לדבר על כך, אלא אומר ללנגר לקרוא ספר על הנושא. אולי יש בזה כדי להסביר למה קרקסי לא אמר דבר על בלז'ץ בריאיון שלו לקרן השואה. בזמן ריאיון זה הוא כבר ידע שלא היה בבלז'ץ אלא באיזביצה.³¹

הריאיון לארכיון להיסטוריה חזותית: אין דיון על בלז'ץ

עם פיירסטון קרקסי עובר מגטו ורשה לדיון בשאלה אם תפקידו היה לשמש שליח של העם היהודי, ואחר כך לביקור שלו אצל רוזוולט. במקום לדון אפוא בבלז'ץ (או איזביצה) הוא מספר לפיירסטון באריכות איך הונחה להעביר מסר על מצב הפולנים והיהודים, לא על היהודים בלבד:

הבעיה הייתה, את יודעת... כיוון שהריאיון משודר בטלוויזיה, אני רוצה... שהצופים יבינו שליהודים לא היה שום סיכוי בזמן המלחמה. לא היה להם שום סיכוי. גורלם נחרץ. כי בזמן ההוא, בצד של בעלות הברית, היו נושאים עצומים כאלה, הצלת האנושות, הבסת היטלה, כניעה בלי תנאי, השמדה, פוטנציאל המלחמה הגרמני, שיתוף פעולה עם הרוסים, עם סטלין כמובן, וכולי. באותו זמן, בצד היהודי, אל תשכחי שליהודים לא הייתה מדינה משלהם. לא הייתה להם ממשלה. לא היה להם צבא. הם היו – לא היו להם נציגים במועצת המלחמה העליונה של בעלות הברית. לא היה להם קול. את מבינה את זה. אז הם הסתמכו על אחרים. במקרה שלי, סוכן קטן מפולין, קרקסי... מה שקרה ליהודים חשוב גם למי שיצפו פעם בריאיון שלנו. מה שקרה ליהודים], כשסיפרתי להם מה ראיתי, היה חסר תקדים בתולדות האנושות. זה מעולם לא קרה קודם לכן. ולאנשים משכילים, לאליטה – וממי שפגשתי רבים היו מהאליטה, כמובן. באנגליה יש בעיקר בני אצולה. לורד קרנבורן, לורד סלבורן, אידן – הם קיבלו השכלה מעולה. הם מעולם לא ראו דברים כאלה. אפילו להם היה קשה

³⁰ שם, 42:38–31:43.

³¹ לדיון בביקור של קרקסי באיזביצה, שראוי לציין בזכות הטענה שהשאלה באיזה מחנה ביקר קרקסי ב-1942 עדיין "שנויה במחלוקת", ראו גם: Jennifer Cazenave, *An Archive of the Catastrophe: The Unused Footage of Claude Lanzmann's Shoah*, Albany: State University of New York Press (2019).

כנראה להאמין בַּאֲמַת. הייתה לי אז הרגשה שבמקרים מסוימים האנשים – הייתה לי הרגשה כזאת. הוא חושב שאני מפיץ תעמולה אנטי-גרמנית מופרזת.³²

הגיגיו של קרסקי על המסר שלו באשר ליהודים מפורטים הרבה יותר מכל נושא אחר שהוא דן בו בשני הראיונות האחרים. הוא מגדיר בבירור את תפקידו: הקניית ידע ל"צופים". אנחנו יכולים לטעון שלנצמן הוא שהכין אותו למלא תפקיד זה כשביקש ממנו לחזור על ה"תמה" שלו, אבל בריאיון זה הוא מציג את עצמו כעוד מסוג אחר, עד שיודע מה תפקידו "כיוון שזה בטלויזיה". אנחנו עשויים אפילו לתהות: האם קרסקי חושב על עצמו כאן כעל אישיות טלוויזיונית?

פיירסטון אינה שואלת על בלז'ץ, אולי משום שאין היא מכירה את הסיפור ואת הנוסח המתוקן שהציעו אחר כך ההיסטוריונים. ייתכן שקרסקי אינו רוצה עוד לדון במה שחשב שהוא בלז'ץ. כאשר אנחנו שומעים את החלקים העוסקים ברוזוולט בכל שלושת הראיונות אנחנו מבינים שמדובר בהצגה של ידוען. קרסקי מתמלא חיים, ולפחות בראיונות לנצמן ולפיירסטון נדמה שהוא רוצה להציג את ביקורו בבית הלבן כאילו היה מחזה. בריאיון לנצמן הוא חוזר כמה פעמים על המילים "מנהיג העולם" ומתאר את המשרד הסגלגל עם "כל דגלי אמריקה". הוא מדגיש את חשיבותו לרוזוולט:

קרסקי: הלימוזינה מביאה אותנו לבית הלבן. השגריר דיין מאוד. הנשיא דיין. המזכירה שלו מוליכה אותנו למשרד שלו. אני רואה את רוזוולט. הוא נראה כמו מנהיג העולם.

לנצמן: מנהיג העולם?

קרסקי: מנהיג העולם, כן. פתאום הבנתי שהוא יותר מנשיא ארצות-הברית. הניסוחים שלו, המחוות שלו – הוא ראה בעצמו את מנהיג העולם. הוא יושב מאחורי המכתבה שלו. מאחוריו כמובן כל דגלי אמריקה, מרשים מאוד. כל הקיר מכוסה בהם. כיסא גבוה מאוד – ה"Grand Seigneur". הזהירו אותי: "הוא לא יקום ללחוץ את ידך, הוא נכה". הוא לוחץ ידיים. שב בבקשה, אדוני השגריר. מר קרסקי, שמעתי עליך. סיפרו לי על תרומתך הגדולה למטרותיהן של בעלות הברית. אני בטוח שאתה מעוניין לספק לי מידע על מצב העניינים בפולין. אתה מבין שלכל אורך המשימה שלי הבעיה היהודית לא הייתה הבעיה היחידה מבחינתי. מבחינתי, הבעיה המרכזית הייתה פולין, דרישות הסובייטים, קומוניסטים בתנועת המחתרת, פחד מן האומה הפולנית; מה יעלה בגורל פולין? זה היה הדגש.

לנצמן: של המשימה שלך?

קרסקי: כן, של המשימה שלי, ומה שהעסיק אותי, כמובן. אני מדבר לנשיא במונחים האלה, ציפיות, חשש בקרב המנהיגים. "את כל התקוות, אדוני הנשיא, תלו בפרנקלין דלאנו רוזוולט".

לנצמן: אמרת את זה בבירור?

³² Jan K. Holocaust Testimony (HVT-1107), 42:16–44:32.

קרקסי: כן. במילים אלו. לא "הנשיא" אלא פרנקלין דלאנו רוזוולט. הוא יושב. אני מתאר באוזניו וחושב כמה זמן יש לי. ואז אני מגיע לבעיה היהודית. אדוני הנשיא, באתי גם בשליחות יהודי פולין... אדוני הנשיא, בטרם עזבתי את פולין הפקידו בידיי המנהיגים החשובים ביותר של היהודים את המשימה הזאת. הם ארגנו למעני שני ביקורים בגטו. ראיתי מחנה השמדה ששמו בלז'ץ. בלז'ץ. אדוני הנשיא, המצב נורא. העניין הוא שבלי עזרה מבחוץ היהודים ימותו בפולין. זה יהיה סופם. אני זוכר כל רגע בשיחה הזאת. "בעלות הברית..."

לנצמן: מה הוא ענה בדיוק?

קרקסי: הוא נכנס כעת לתמונה – כלום.

לנצמן: זה היה סוף הדוח שלך? העניין היהודי הוזכר בסופו...

קרקסי: לא הייתה לי הזדמנות. הוא ענה: "בעלות הברית ינצחו במלחמה הזאת! לא יהיו עוד מלחמות! הצדק ייעשה. הארץ שלך תשוב לחיים ותשגשג יותר מבעבר. פושעים ייענשו. ארצות-הברית לא תנטוש את ארצך. פולין, כפיצוי, תקבל את מזרח פרוסיה או חלק ממזרח פרוסיה. לא יהיה עוד פרודור". ואז פנה לשגריר: "מה דעתך?" מובן שהאדון השגריר אוהב את זה, אלא שהוא רוצה את כל מזרח פרוסיה! לא חלק ממזרח פרוסיה!

.....

לנצמן: סלח לי שאני מתעקש, אבל זו ה"תמה" שלי; באשר ליהודים, האם הוא שאל שאלות ספציפיות?

קרקסי: לא. אף לא אחת. כל מה שאמרתי, אמרתי מיזמתי בהצהרת הפתיחה שלי, לאחר שאמר לי: "אני מניח שאתה רוצה להעביר לי מידע מסוים, להסב אליו את תשומת הלב".

לנצמן: כל מה שאמרת על היהודים נאמר בסוף. והוא לא שאל אפילו שאלה אחת?

קרקסי: אף לא אחת.

לנצמן: ואיך אתה מסביר את זה?

קרקסי: אני לא יודע. הוא עשה מחווה. מה הייתה המשמעות של המחווה הזאת? האם זו הייתה מחווה או שמא ביטוי של רצון טוב מצד מרכז הכוח, שאינו מטפל בבעיות ספציפיות? עד היום איני יודע. אנשים חכמים ממני לא הצליחו לפענח את רוזוולט, הוא היה אדם דגול...

לנצמן: אתה עצמך הרגשת את הסתירה הטרגית בין הדרישות, הציפיות חסרות התוחלת של האנשים בוורשה – היהודים שפגשת – ובין התוצאה של הביקור? לא הייתה תקשורת?

קרקסי: אני מבין. ההיסטוריה חלפה. 35 שנים חלפו, כך שאני מבין את ארכיוני הסרטים שלך. לאחר הפגישה שלי עם הנשיא רוזוולט הייתי נרגש כל כך מן העובדה הזאת: דיווחתי לנשיא ארצות-הברית. לא חשבתי על שום דבר אחר. הייתי מוצף ברגשות. שנים חלפו ומטבע הדברים עכשיו אני חושב על זה: איזו חשיבות הייתה

לזה? אין לי תשובה. אולי הוא רצה שאחרים יעשו דברים, ציפה מהם לעשות, אולי הם אכן עשו. איש ממנהיגי בעלות הברית בדרגה שפגשתי לא היה מוכן לומר לי מה הוא הולך לעשות. אם אני רוצה להיות ספקני או ציני, אולי הוא העביר את האחריות למישהו אחר. אולי זה היה מתוך נימוס לשגריר פולין: אני עושה משהו בעניין השליחות של האיש שלך. אני לא יודע.³³

מי שמכיר את פרטי ביקורו של קרסקי אצל הנשיא יכיר סיפור זה היטב. אבל גם אם איננו מכירים את הסיפור היטב, מרתק לראות איך קרסקי מוליך אותנו לאורך הביקור שהוא רגע אחר רגע בשיחה עם לנצמן, שמעוניין גם בהשקפתו על תגובת "העולם החופשי" לרדיפת היהודים. שימו לב כמה מעט אומר קרסקי על משמעות תשובתו של רוזוולט כשהוא משוחח עם לנגר:

קרסקי: שגריר פולין. פירוש הדבר שברגע מסוים הוא אמר בשמחה רבה ביותר: "יאני, הנשיא רוצה להיפגש איתך". והוא הציג אותי לפני הנשיא על פי כללי הטקס, אבל הוא לא דיבר הרבה. הוא שמר על שתיקה. והנשיא החזיק אותי שעה, עשרים דקות. [שתיקה ארוכה]

לנגר: הוא רק הקשיב לך או שהוא שאל אותך שאלות?

קרסקי: הוא שאל אותי שאלות. אם אתה רוצה לדעת עוד פרטים על זה, ב-1948 פרסם שגריר פולין לשעבר יאן צ'חנובסקי (Ciechanowski) ספר מצויין, מן הספרים היותר אינטליגנטיים שכתבו הפולנים. "תבוסה בניצחון" (*Defeat in Victory*). בספר הזה הוא מתאר לאורך 14 עמודים את השיחה [בין] הנשיא רוזוולט לקרסקי. תמצא עוד פרטים.

לנגר: האם התרשמת שהנשיא רוזוולט ידע על התנאים בגטו ורשה? דיברת איתו על זה?

קרסקי: לא, לא התרשמתי שהוא יודע.

לנגר: אז הוא הופתע ממה שסיפרת לו?

קרסקי: הוא לא נראה מופתע. ובסך הכול סוג האנשים הזה, ואני חוזר ואומר שפגשתי את רוב המנהיגים החשובים חוץ מצ'רצ'יל, שמעולם לא פגשתי... אתה יודע, לא הייתי שותף. הייתי שליח. שנית, הם מעולם לא אמרו, ואני מעולם לא שאלתי, מה הם הולכים לעשות במה שזה עתה סיפרתי להם. כך היה גם עם רוזוולט.³⁴

קרסקי נסוג כאן מתפקידו כעד ומדגיש שהיה "שליח".

בריאיון לארכיון להיסטוריה חזותית, כשהוא דן בביקורו אצל רוזוולט קרסקי מדגיש את תפקידו כעד שמשוחח עם אדם דגול. הוא ממש מציג את הסצנה, בקול עמוק מאוד, וממש מחקה את האופן שבו החזיק רוזוולט את פומית הסיגריה הארוכה שלו (ראו בתצלום). כשפיירסטון שואלת אותו אם פגש את גברת רוזוולט הוא פוטר את השאלה

³³ שם, עמ' 56–57.

³⁴ שם, 44:50–46:34.

ב"לא" פשוט ומייד חוזר להצגה שלו. עיניו נוצצות. הוא מונה את כל הפגישות החשובות שלו אף שהוא מכחיש את חשיבותן. אף על פי שהוא מדגיש ששימש "רשמקול" ו"תיבת דואר" הוא מודה ש"נחה עליו הרוח":

איור 1. תמונה מתוך ארכיון VHA

קרקסי: לעיתים קרובות אני חש מבוכה. כי הם מפריזים בתפקיד שמילאתי. את יודעת, הם עושים ממני אדם חשוב בזמן המלחמה. הייתי אדם חסר חשיבות. רשמקול. תיבת דואר... מה הייתה ההשפעה שלי? שדיברתי עם אידן? או שפניתי לארבעה מחברי קבינט המלחמה הבריטי. זה היה מרכז הכוח, לורד קנבורן, המפלגה השמרנית. ארתור גרינווד, מפלגת הלייבור. יו דולטון, מפלגת הלייבור. בארצות-הברית רוזוולט, קורדל האל, פרנסיס בידל [הפסקה של 3 שניות], הנרי סטימסון, מזכיר המלחמה. את יודעת, אנשים מהסוג הזה. לא הייתה לי השפעה. את מבינה את זה. חיכיתי לשאלות. ואם נשאלה שאלה הייתי עונה אם ידעתי את התשובה. אבל לא יכולתי לשאול שאלות. אנשים שואלים אותי, "אז שוחחת עם רוזוולט? מה רוזוולט עשה? איך הוא הגיב?"... כשהוא הושיט לי את ידו, זה הסוף. אפשר לומר שנחה עליו הרוח ורציתי לכופף לו את היד קצת. אז אמרתי לו, "אדוני הנשיא, אני נוסע לפולין. כל מנהיג ידע ששוחחתי עם הנשיא רוזוולט. אדוני, כולם ישאלו אותי: 'מה הנשיא אמר לך?' אדוני הנשיא, מה לענות להם?" ואני זוכר: [הפסקה של 3 שניות] "תאמר למנהיגים שלך שנצח במלחמה הזאת". הוא עישן בלי הפסקה סיגריה ארוכה, פומית ארוכה – "שנצח במלחמה הזאת. האשמים ייענשו על פשעיהם. הצדק והחירות ישררו. תאמר לאומה שלך שיש להם ידיד בבית הזה. זה מה שתאמר להם". והוא הושיט לי את ידו. לא יכולתי לומר לו, "אדוני הנשיא, זה הכול?" את מבינה? [3 שניות הפסקה]. פשוט קדתי. שנים אחר כך השגריר צחק עליי, התברך על חשבוני. הוא אמר: "פחדתי

שתשבור את המכתבה, קדת קידה עמוקה כל כך". התקדמתי לעבר הדלת. הוא גם אמר לי... לא ידעתי את זה. השגריר אמר לי, "ג'וני, אתה יודע, לעבר הדלת אתה צועד אחורה".³⁵

קרסקי צוחק על עצמו כאן בסוף, ודומה שהוא מבטא מחדש את החשיבות שלו דווקא משום שהוא ממעיט כאן בערך עצמו. הפיכתו ל"עד ידוען" הושלמה.

סיכום

כשצופים בעדות יש תמיד פיתוי להשליט סדר בהיסטוריה ובייצוגיה. עם זאת, הדבר פשוט אינו אפשרי. הוא אינו אפשרי בעדויות יותר משהוא אפשרי בתיאורים היסטוריים: כל שימוש בשפה יוצר ייצוג אחר, תחליף אחר לעבר. אפילו שאלות דומות בראיונות שונים מצמיחות גרסאות שונות של העבר. עדות יכולה לספר לנו על הלך רוחו של עד, על כוונותיו של המראיין, על מטרות המוסד האוסף את העדויות, על התנהגות האנשים בעבר ועל סוגיות פילוסופיות או תיאולוגיות רחבות כגון שאלות של צדק, יחסים בין-אישיים ועמידה במבחנים מוסריים. היא אינה יכולה להיות העבר אלא בדרך שבה כל היסטוריוגרפיה מתפקדת כתחליף לעבר שאיננו עוד.

כשאנחנו בוחנים בדיעבד את הראיונות של קרסקי, זה אולי העניין המרכזי החשוב ביותר שיש לתת עליו את הדעת. האם היה "סוכן קטן" מפולין? שליח? או שמא הוא אדם דגול? אנחנו מבקשים לטעון שהוא כל השלושה יחד, והמוסדות המראיינים, המראיינים עצמם וחלוף הזמן הם שקובעים איזה מן השלושה יהיה הבולט ביותר בכל ריאיון. מבחינה זו אין הוא שונה מכל עד אחר של השואה.

באשר לקרסקי כידוען, הגישה ההשוואתית שלנו חושפת כמה ממצאים מכריעים. בריאיון לנצמן אנחנו רואים את קרסקי כעד שעבר טראומה. יש לומר שלנצמן בונה במכוון דיוקן של קרסקי שבו נראה שהוא מתנגד לחזור ולהיחשף לטראומה, אבל אז נכנע לדרישה לעשות כן "למען התייעוד ההיסטורי". לאמיתו של דבר, מתמליל הריאיון לנצמן שנכלל בסרט עולה שקרסקי שלט בריאיון הרבה יותר משהיינו יכולים להסיק מצפייה ב"שואה" בלבד. בתמליל קרסקי מתחיל בטון פרובוקטיבי, שמתנגד לקו החקירה של נצמן ולעובדות שהוא מציג, ומרשה לעצמו לחזור במחשבותיו אל הַעֶבֶר כדי לספק את אחד התיאורים המצולמים החזקים ביותר מבחינה רגשית של גטו ורשה. הטראומה שלו אמיתית וגלויה לעין, אבל קרסקי הוא הרבה יותר מאדם שעבר טראומה. בריאיון ללנגר קרסקי דומה יותר לחוקר שואה שמבקש לדייק למען התייעוד ההיסטורי. ובריאיון לפיירסטון? קרסקי, חמש שנים לפני מותו, מחקה את המחוות ואת טון הדיבור של נשיא ארצות-הברית ומציג את המפגש שלו עם רוזוולט כאילו היה מחזה.

מפתח לטעון בפשטות שעם חלוף הזמן, ועם כל "ביצוע", גוברת המומחיות של קרסקי במסירת עדות. אנחנו רואים שעל אף הסצנות שהוא חוזר עליהן בהנאה גלויה (הוא מחקה למשל את המבטא של רוזוולט), המעורבות שלו בסיפור אינה פוחתת. כשהוא מדבר עם לנגר ועם פיירסטון אולי אין הוא נראה כמי ש"עבר טראומה" במובן שהציג לנצמן, וחוקרי ספרות נדרשו לו בשנות התשעים, אבל תמיד ברור שקרסקי "חוזר לעבר" ושלאורך כל חייו הושפע עמוקות מן השליחות שלו בזמן המלחמה. בגרסאות השונות של עדותו של קרסקי אנחנו רואים משהו שדומה לאפקט ה-"individual plural" של כריסטופר בראונינג: במקום עדויות של אנשים רבים שמוסרים עדות על אותו דבר (במחקר של בראונינג על מחנה העבודה סטרקוביצה [Starachowice]), יש עדויות רבות מאדם אחד שמוסר עדות על אותו דבר (סיפורו יוצא הדופן של קרסקי).³⁶ זה כמובן שונה מאוד ממה שבראונינג חשב עליו; עם זאת, הגרסאות של עדויות קרסקי אינן רק וריאציות של אותו דבר; כשנדרשים אל כולן יחד הן מכילות גרעין של אמת שאין עליו עוררין. במובן זה המונח שטבע בראונינג לניתוח עדויות של אנשים רבים יכול לשמש אותנו כאן כדי להרחיב בעניין חשיבות העדויות המרובות של קרסקי. כפי שסוזן קפלן כותבת, "דעה מקובלת היא שגם אם ייתכן שהזיכרונות שלנו הם מציאות נפשית משוחזרת, הם עדיין משקפים 'גרעין' של מציאות חיצונית, של המאורעות ההיסטוריים שהתרחשו".³⁷

הגישה הזאת לעדות תורמת גם לדיונים בתחום ההיסטוריה שבעל-פה בנושא השימוש והשימוש החוזר בעדויות והצורך להתמקד בתהליך האיסוף. איסוף עדויות, כמו פעילות ארכיונית, אינו פעולה ניטרלית שבה המראיין מעודד את העד לדבר והעד חי מחדש את העבר בהווה. להפך, איסוף הוא מטבעו פעולה פוליטית. העדויות הראשונות על השואה לאחר המלחמה, שנגבו ביוזמתם של ארגונים יהודיים כגון ועדים של יהודים משוחררים במחנות העקורים, DEGOB בבודפשט, CJDC בפריז, ŽIH בוורשה וספריית וינר בלונדון, היו בדרך כלל תרגילים באיסוף עובדות וחתרו בראש ובראשונה לקבוע מה קרה, לעיתים קרובות מתוך מחשבה לתרום להליכים המשפטיים נגד הפושעים.³⁸ שנים אחר כך, במה

³⁶ Christopher R. Browning, *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony*, Madison: University of Wisconsin Press (2003), p. 39

³⁷ Suzanne Kaplan, "Two Boys – One Event: How Memories are Recalled in Interviews about Massive Trauma", *Scandinavian Psychoanalytic Review* 25, (2002), p. 109

³⁸ על ארגונים אלו ראו הפרקים ב: *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, Jerusalem: Yad Vashem/New York: Berghahn Books (2008), Part III; Laura Jockusch, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, New York: Oxford University Press (2012); Ferenc Laczó, *Hungarian Jews in the Age of Genocide: An Intellectual History, 1929–1948*, Leiden: Brill (2016), ch. 5; Christine Schmidt and Ben Barkow, "Early Holocaust Research, 'Testimony' and the Wiener Library", in: Hans-Christian Jasch and Stephan Lehnstaedt (eds.), *Crimes Uncovered: The First Generation of Holocaust Researchers*, Berlin: Metropol (2019), pp. 302–327

שאנט ויוויורקה מכנה "עידן העד",³⁹ העניין בעדות התמקד יותר בעדות הראייה האישית; יוחס ערך להישרדות של הניצול, ונרמז שיש לנו הרבה מה ללמוד ממילותיו.

בחקר המקרה שלנו מוסדות ומראיינים שונים משפיעים בכירור על תגובותיו של קרסקי ועל הסיפורים שהוא מספר. אולי קרסקי לא היה "רשמקול", אבל הזיכרונות המשוחררים שלו מעידים שבמוחו נחקקו היטב רגעים של "מציאות". אילו היה לנו רק את קרסקי של "שואה" היינו נשארים עם רושם מוטעה שלו. החיקוי השובבי של רוזוולט והברק בעיניו – שברורים למדי בטקסטים גם אם לא צופים בראיונות המוסרטים – מספקים קונטרפונקטים בולטים לגיבור למוד הטראומה שלנצמן מציג. כשצופים בראיונות מבחינים בשינויים דקים אך חשובים בסיפור, שנשאר בעיקרו זהה. עיקרי הסיפור, בייחוד תיאורי גטו ורשה והפגישה עם רוזוולט, נשארים קבועים. אבל האופן שבו קרסקי מציג את עצמו, תגובותיו לרקע המוסדי ולזהות המראיין והמודעות ההולכת וגוברת שלו לחשיבות ההולכת וגדלה שניתנת לו עצמו בהיסטוריה של השואה – כל אלו מעצבים את אופן דיבורו ואת תוכן דבריו. כמה שנים אחרי שראיין את קרסקי טען לנגר שלרוע המזל "אוצר המילים הַזְמִינִן" לפירוש עדויות "מזמין אותנו לסגל את חוויית השואה לרעיונות בדבר גבורה בזמן האירוע ובתהליך ההחלמה שלאחר מכן". הוא ציין שמודל כרונולוגי זה "אינו מתיישב עם מציאות האסון".⁴⁰ שלושים שנה אחר כך עבודתו של לנגר מסייעת לנו לתקן את הנטייה להתמקד אך ורק בממדים הטראומטיים, ההיסטוריים או הפרפורמטיביים של העדות המוקלטת. תחת זאת עלינו לדאוג שתיאוריות אלו יהיו זמינות ורחוקות גם יחד כשאנחנו מאזינים רגע אחר רגע בארכיונים השונים לאדם הייחודי שסבל מאוד ופעל בגבורה, שעמד על דעתו בריאיון עם לנצמן שאין הוא "יכול לחזור לאחור" ועם זאת שב ועשה זאת למען הארכיונים החשובים האלה.

Annette Wiewiorka, *The Era of the Witness* (trans.: Jared Stark), Ithaca: Cornell University Press (2006) ³⁹

.Langer, *Holocaust Testimonies*, p. 171 ⁴⁰